

ներուն մէջ կատարած յառաջադիմական բոլոր ձեռնարկներուն իրենց աջակցութիւնը բերած են:

Այս անուանացանկը սակայն, ինչքան ալ անկատար, արդէն իսկ շատ պերճախօս է ինքնին և հասկանալի կը դարձնէ թէ ինչու բովանդակ հայ ժողովուրդը արդարեւ պարտականութիւն ունէր Մուրատեան և Ռափայէլեան վարժարաններու հարկւրամեակին առթիւ՝ ըստ էության հանգ- նելու և մեծարանքի ու երախտագիտութեան իր տուրքն ընծայելու այդ մեծ կրթարաններու հիմնադիրներուն ու վարիչներուն:

Նոր ժամանակներուն մէջ մենք ունեցեր ենք Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը, Էջմիածնի Գէորգեանը, Թիֆլիսի Ներսիսեանը, Խրիմեանի օրով վարագայ դպրոցը, Խարբերդի մէջ Թիկաթլիյի վարժարանը, Պոլսոյ Իսկիլտարի ճեմարանը, Կեդրոնականը, Պէրպէրեանը, Արմաշի Գարե- վանքը, Երուսաղէմի և այլմ' Անթիլիսիսի ժառանգաւորաց վարժարանները, ասոնց մեծագոյն մասէն ժամանակագրապէս առաջ, ու յետոյ՝ անոնց հետ մինչեւ ցարդ հայ կրթական գործին առաջին կարգին վրայ՝ շողացած է ու կը շարունակէ շողալ, անշիջելի փայլով մը, Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարաններու մտաւորական-ազգասիրական շքեղ լոյսը:

Ու ես, այդ յարգանքի ու շնորհապարտութեան ընդհանուր զգացու- մէն զատ զոր ամէն ազգասէր, գեղասէր ու գրասէր հայ պէտք է ունենայ Մուրատ-Ռափայէլեան կրթարաններուն և անոնց վարիչներուն հանդէպ, ունիմ' անձնական պատճառ մը եւս այդ զգացումներն իմ մէջս խորապէս արմատացնող, այն է որ քիչ մը ես ինքս ալ աշակերտ եմ Մուրատ-Ռա- փայէլեան հաստատութեանց, որովհետեւ Պեշիկթաշի թաղային վարժարա- նին մէջ ունեցած եմ իբր ուսուցիչ, Եղիազար Մուրատեանին և Փրանսացի տիկին Պրանշ Լըսիբին հետ՝ որ վրաս ազգած են, վենետիկի Ռափայէլեան վարժարանի սան մը, Սրապիոն Թղլեան, ռումանթիկ թատերագրակ, հրա- վառ հոգի, որ Ալիշանը, Հիւկօն ու Լամարթինը ինծի ճանչցուցած ու սիրցուցած է, և Կեդրոնականին մէջ՝ Տէմիրճիպաշեանի, Չերազի, Մատա- թիա Գարապաշեանի, Սրուանձտեանցի, Օրմանեանի հետ՝ որոնցմէ իւրա- քանչիւրը որոշ ազդեցութիւն ունեցած է վրաս, և Փրանսացի լաւ ուսու- ցիչներու հետ՝ որոնցմէ օգտուած եմ, իբր մասնաւորապէս սիրուած ուսու- ցիչ ունեցած եմ այն նուրբ բանաստեղծը ու Փրանսական մեծ քերթող- ներու հատընտիր էջերը զմայլելի կերպով մեկնաբանող դասախօսը՝ որ էր Թովմաս Թէրզեան:

Ահա ինչու սրտիս բոլոր ջերմութեամբ կ'օրհնեմ Մխիթարեան կըր- թիչներուն և անոնց մեծարժէք աշակերտներուն կատարած գործը, և կը մաղթեմ որ այդ գործը յաւիտեան շարունակուի յօգուտ հայ ժողովուր- դին և հայ մշակոյթին:

Փարիզ

ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆ

ՌՈՒՄԱՆԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՐԻՐԱՄԵԱԿԸ

Ա.

Դպրոցի մը սովորական յորեկանը չէ միայն որ կը տօնուի Մուրատ-Ռափայէ- լեան կրթարաններու այս դարադարձով:

Ճիշտ է՝ հարկւր տարին ալ պատկա- ռելի շրջան մըն է դպրոցի մը կեանքին մէջ, ու հետեւաբար արժանի ընդհանուր ուշադրութեան առարկայ դառնալու տօնը: Փոքրիկ ժողովուրդի մը մէջ՝ զոր ալիք- ները անընդհատ կը քշեն փոփոխեցնէ ա- փունք և որուն ծոցին մէջ շատ կարճ կը տեւեն մարդոց ճիգերը ու անոնց պտուղը՝ շքեղ դէպք մըն է ինքնին դպրոցի մը բո- լորած դարը:

Բայց Մուրատ-Ռափայէլեան այս դա- րադարձը տարբեր դէպք մըն է հայ ժո- ղովուրդի մտաւոր կեանքին մէջ: Ան կըր- թական յորեկան մը չէ միայն՝ որպէսզի պանծացուէր սեղմ հետաքրքրութեան մը շրջանակին մէջ, այլ համազգային տօն մըն է աւելի, որ կ'ոգեւորէ բովանդակ հայ ժողովուրդը:

Նախ անոր համար որ կարելի չէ Մու- րատ-Ռափայէլեան այս տօնը մեկուսա- ցնել, ու զայն վերածել դպրոցական հան- դիսութեան մը: Կրթական այդ յարկերը առանձինն չեն հայ ժողովուրդի մշակոյթի պատմութեան մէջ: Անոնք լծորդուած են Մխիթարայ Տան, ու խառնուած անոր սեփական կեանքին: Տօնը բովանդակ Մը- խիթարեանց տօնն է, ու առիթ՝ անգամ մը եւս նծարը դնելու վաստակը զոր Մխի- թարեանը մատուցին առհասարակ հայ ժողովուրդին ու անոր մշակոյթին՝ իրենց գոյութեան մօտ երկուցուկէս դարերուն տեւողութեան, և մասնաւորապէս անոնց գործը կրթական ասպարէզի վրայ:

Համազգային է տօնը և նաեւ անոր համար որովհետեւ Մուրատ-Ռափայէլեան

գոյգ կրթարանները սովորական դպրոց մը չեղան, այլ երկու բացառիկ օճախ՝ ուրկէ ամբողջ դար մը սերունդներ եկան իրենց հոգիին մէջ կրակ լեցնելու, ու զացին սփռուելու հայ ժողովուրդի ծոցին մէջ՝ ամենուրեք փոխանցելով կայծ մը իրենց ներսէն: Բաւական է ակնարկ մը նետել այն շքեղ շարանին վրայ՝ որ իր հոգին պատուաստեց Մխիթարեանց շունչին տակ այդ գոյգ յարկերուն մէջ, և որ յետոյ գնաց դեր ստանձնել հայ ժողովուրդի ծոցը՝ իբր բեմի ռահվիրայ և քերթող, իբր զրա- գէտ և հրապարակագիր, իբր գիտնական և արուեստագէտ, իբր յեղափոխական և ուսուցիչ, առանց յիշելու դեռ անոնք ու- լոնք կարկառուն եղան իրենց անհատա- կան ասպարէզներուն մէջ ալ՝ իբրեւ բժիշկ և իրաւաբան, իբրեւ պաշտօնատար և ճար- տարագէտ:

Արդար էր ուրեմն հետաքրքրութիւնը զոր ամբողջ ազգը ցուցուց այս դարա- դարձին առթիւ, և բնական՝ ոգեւորու- թիւնը զոր ան ստեղծեց:

Բ.

Ռումանահայ գաղութը տարբեր շար- ժառիթներ ալ ունի մասամբ նաեւ իբր նկատելու այս տօնը, — նախ Մխիթա- րեանց հետ ունեցած իր դարաւոր առնչու- թեանը համար, ու յետոյ այն հոգեկան կապին համար՝ զոր ունեցած է ուղղակի յորեկար հիմնարկութեան հետ:

Արդարեւ Մուրատեան վարժարանը՝ որ դար մը առաջ գոյութիւն առաւ Փարիզ, լոյսի մեծ ոստանին մէջ իսկ լոյս ջամ- բելու հեռաւոր գաղութներէն եկող հայ մանուկին, առաջին իսկ վայրկեանէն զրա-

ւեր է ուսմանահայ գաղութին ուշադրու-
թիւնն ու համակրանքը:

Հին ուսմանահայութեան միծ ուսման
րան, Յակոբ Պըյըզլեան, — կամ Եւթոպ
Պըյըզլեան՝ ինչպէս կը յիշուի ուսմանա-
հայ տարեգրութեանց մէջ, — Մուստփայի
հայ համայնքները հայ շունչով թրծելու

ւորութիւնը արմատապէս սորվելու իրենց
պապերուն լեզուն, գրականութիւնը և
պատմութիւնը»:

Անոնք որ Փարիզի Մուրատեան վար-
ժարանին հին տարեգրութիւնները թղթա-
տելու առիթը կ'ունենան՝ հոն պիտի գրա-
նեն, անցեալ դարու կէսերուն, 5 Պըյըզ-

Ուս. Եօրկայի Համալսարանական հաստատութեան ուսուցչական մարմինը «Միութիւն մշակոյթի
միջոցաւ» (Uniria prin cultura), առաջնորդութեամբ Յ. Զ. Սիւրուսի՝ կը հիւրասիրուի
Ս. Ղազարու մէջ, Վենետիկ, 19 Օգոստ. 1931.

իր նախանձախնդրութեան ու ճիգերուն
առթիւ ասկէ մօտ դար մը առաջ՝ ուզեց
նախ իր զաւակներուն հայ ոգի ներարկել
և փութաց զանոնք վստահիլ Միութեան
բեանց խնամքին՝ Փարիզի Մուրատեան
վարժարանի յարկին տակ: Ռումաներէն
հատորը զոր 1914ին լոյս ընծայեց Ռու-
մէն Ակադեմին Գրիգոր Պըյըզլեանի կտա-
կին առթիւ, և որ Գրիգոր Պըյըզլեանի
կենսագրութեան հետ մէկտեղ անոր ծնող-
քինն ալ կու տայ, անդրադառնալով Յա-
կոբ Պըյըզլեանի իր զաւակներուն տուած
դաստիարակութեանը՝ կ'ըսէ թէ զանոնք
յանձնեց Մուրատեան վարժարանին «փա-
փաքելով անոնց տալ, հիմնական դաս-
տիարակութեան մը հետ, նաեւ հնարա-

լեաններ, հինգն ալ Եաշէն, Աստուածա-
տուր, Յովհաննէս, Գրիգոր, Արտաշէս և
կարապետ, առաջին չորսը զաւակները
Յակոբ Պըյըզլեանի, և բոլորն ալ ուս-
մանց մէջ յաջողակ, ինչպէս կը վկայեն
դպրոցական տեղեկագիրները»:

Գրիգոր Պըյըզլեանը ինքը մինակը կը
բաւէ ուսմանահայ գաղութի երախտագի-
տութիւնը յարատեւ ընելու համար Միութեան
թարայ Տան հանդէպ: Ռումանահայ պատ-
մութեան մէջ գեղեցիկ կոթողի մը պէս
ցցուող այս դէմքը՝ որ ուսմէն պետութեան
մէջ նշանակալից դեր կատարեց իբր իրա-
ւարան, քաղաքական մարդ ու դատաւոր,

1. «Բազմալիկ», 1855, Օգոստոս:

և որ, ի վերջոյ վճարեկ Ստեանի անդամ,
իր դիրքին ու փառքին մէջ ոչ միայն չմոռ-
ցաւ զինքը ծնող ժողովուրդը՝ այլ իր հի-
գերը չխնայեց անոր բարիքին համար, իր
Հայու հոգին անկասկած կը պարտի Միութեան
թարեանց դրած շունչին:

(Կ'արժէր հետեւաբար որ ինչպէս Մու-
րատ-Ռափայէլեան օճախէն ելած միւս
հայ ակնաւոր դէմքերուն՝ այս բացառիկ
«Բազմալիկ»ին մէջ առանձին գլուխ յատ-
կացուէր նաեւ Գրիգոր Պըյըզլեանին, իրբեւ
մէկուն՝ որ միշտ պիտի յիշուի հայ գա-
ղութներու պատմութեան մէջ իր կատա-
րած դերին համար):

Ամէն մէկը իր ընդգրկած ասպարէզին
մէջ, ակնաւոր դէմքեր եղած են Գրի-
գոր Պըյըզլեանի միւս երեք եղբայրները
ևս, — Աստուածատուրը (Թէօտոր Պըյըզ-
լեան)՝ նկարիչ, Յովհաննէսը՝ գիւղատըն-
տես, և Արտաշէսը՝ ճարտարագէտ, թէեւ
ոչ մէկը կրցաւ խաղալ Գրիգոր Պըյըզլեա-
նի կատարած դերը, ոչ ալ անոր չափ
տեւական պահել իր առնչութիւնը զինք
ծնող ժողովուրդին հետ:

Միութեանց և անոնց վարած կրթա-
րանին համբաւը այնքան ոգեւորիչ է եղած
պահ մը Մուստփայի հայութեան երբեմնի
վարիչներուն համար՝ որ անոնցմէ մէկը,
Եսայի Յովհաննէս Թրանքու, թաղական
Եաշի հայ համայնքին, 1852 յունիս 5
թուակիր նուիրագրով մը 400 ոսկի կը
ձգէր համայնքին սնտուկը՝ որպէս զի անոր
տոկոսով Մուստփային երկու չքաւոր և
ուշիմ հայ պատանիներ ուսում առնեն
Փարիզի Մուրատեան վարժարանին մէջ՝
իրենց վերադարձին ծառայելու համար
իբր ուսուցիչ կամ պաշտօնեայ համայն-
քին:

Չենք գիտեր ինչպէս կիրարկուած է
յետագային այս նուիրատուութիւնը. Թը-
րանքուի այս գեղեցիկ ժէսթը յիշեցինք
այն խանդավառ վստահութեան համար՝
որով ուսմանահայ գաղութի հին ղեկա-
վարները տոգորուած էին դէպի Միութեան
րայ Տունը:

Այդ վստահութեան մէկ ապացոյցն է

այն պարագան որ Պըյըզլեան եղբայրնե-
րու աշակերտութեան շրջանին՝ Փարիզ,
Մուրատեան վարժարան կը գտնուէին
նաեւ Մուստփային ուրիշ հայ սաներ, ինչ-
պէս Յովհաննէս Գալստեան (Եաշէն), Մը-
կըրտիշ Խաչիկեան (Ռումանէն), Ստեփան
Պալասանեան (Պօթօշանէն), Սողոմոն
Դրանխոլեանց (Եաշէն), բոլորն ալ դեր
կատարած յետոյ կեանքի մէջ, ամէն մէկը
տարբեր ասպարէզի մը վրայ:

Ու չմոռնանք նաեւ սատարը զոր Ռու-
մանիոյ հայութեան բերաւ Միութեան
միւս օճախը, Վիեննայի Միաբանութիւնը:
Երբ անցեալ դարու առաջին կիսուն Եա-
քօպ Պըյըզլեան իր եղբորը Միւրտիշ Պըյըզ-
լեանի հետ՝ փորձեց Մուստփայի հայու-
թիւնը օժտել տիպար դպրոցներու ցանցով
մը և առաջին հերթին Եաշը, պիտի չկըր-
նար իր մեծ աշխատանքը գլուխ հանել
եթէ աշակից չունենար իրեն Սերորէ Պա-
պիկեանը, որ իր ուսումը Վիեննայի Միութեան
թարեանց մօտ ստացած, և քաջատեղեակ
հայ, ֆրանսական և գերման լեզուներու,
1838էն մինչեւ 1854 վարեց Եաշի դպրո-
ցը: Ան երկրին իշխանէն ստացաւ սեռ-
տար տիտղոսը, և ունեցաւ կրթական շատ
բեղմնաւոր գործունէութիւն մը, հասցնելով
բազմաթիւ կրթուած սաներ որոնցմէ ուս-
մանահայ եկեղեցիներուն հայթաթութեան
հոգեւոր պաշտօնեաներ, տեղեակ երկրին
լեզուին և պայմաններուն, և աւելի պի-
տանի քան եկուոր քահանաները որոնք
երկար տարիներու պէտք կ'ունենային մի-
ջավայրը ճանչնալու և անոր յարմարելու
համար: Սերորէ Պապիկեանի շունչին տակ
պիտի հասունային կրթական ուրիշ երկու
գործիչներ, Խաչիկ Գարագաշեան և Լու-
սիկ Սրմագաշեան, որոնք յաջորդաբար
վարեցին Եաշի հայ դպրոցը: (Սոյն Խա-
չիկ Գարագաշն է որ 1866ին հիմնեց իր
մասնաւոր դպրոցը՝ ակնաւոր դէմքեր
հասցնելով հոն երկրին, ինչպէս ուսմէն
զահուն հանգուցեալ խնամակալը՝ Կէօրկէ
Պուզտուկան):

Վիեննայի Միութեանց շունչին կը
պարտի դարձեալ իր դաստիարակութիւնը

Պօքշանի Հայութեան ողբացեալ նահապետը Ֆէրհատ Ֆէրհատեան, որ բազմաթիւ տասնեակ տարիներ նախախնամութիւն մը եղաւ տեղւոյն հայութեան համար՝ անձին օրինակով հաշտեցնելով ռումէն տիպար քաղաքացիին և իր պապերուն հաւատքին ու աւանդութեանց հաւատարիմ Հայը:

Գ.

Այս դարադարձը թող առիթ մը ըլլայ ի վեր հանելու նաեւ Մխիթարեանց դերը Թրանսիլվանիոյ մէջ, որ ներկայիս ռումանիոյ մաս կը կազմէ: Դեռ նոր էր Մուտովայէն հոծ հայ զանգուած մը Արտէալ գաղթեր (1672) ու քանի մը հայկական կորիզներ ստեղծեր հոն, երբ անդին վեներիկի մէջ Մխիթար կը հիմնէր իր միաբանութիւնը (1715):

Ինչպէս մայր-զանգուածէն բաժնուած միւս բեկորները՝ անշուշտ այս հայ հաստաւոր ալ դատապարտուած էր ուշ կամ կանուխ ձուլուելու, սպառելու, չքանալու: Անիի կործանումէն յետոյ քանիցս (1060, 1239, 1299) դէպի արեւմուտք քշուող հայ խլեակները՝ եթէ քանի մը դար զիմացեր էին Կալիցիոյ, Պոլսի, Նալի և Մուտովայի մէջ, այդ բանը կը պարտէին ոչ միայն իրենց նախնական հոծ թիւին, այլ իրենց համախումբ կեանքին: Փրկուեր էին օտար ծովերու մէջ քանի մը կուռ կղզիներ ձեւացուցած: Արտէալի մէջ անոնք դատապարտուած էին սակայն հոսանքէն շուտ մը քշուելու, եթէ ժամանակին չկանգնէին անոնք թումբերը:

Արտէալի մէջ հայ ոգին վառ պահելու մտահոգութիւնը նոյն իսկ իրմէ Մխիթարէն կու գայ: Հայ նոր վերածնութեան ռահվիրան՝ աշխատանքի ընդարձակ դաշտ մը կը զգար իր առջին: Եթէ իր ուխտին հիմնական առաքելութիւնն էր լոյս տանիլ դէպի խաւար հայրենիքը, ու անցեալին մութ ծալքերը բանալ իր հոգին կորսնցուցած ժողովուրդի մը, կը զգար որ հայրենիքէն պոկուած բեկորներ ալ կան

օտար երկինքներու տակ՝ որոնք պիտի այլասերէին ու չքանային շուտով՝ եթէ չփութացուէր բարերար պատուաստը անոնց:

Մուտովայէն Արտէալ գաղթած այդ հայութիւնը, մանաւանդ, կարօտ էր փրկութեան լաստի մը. դրուած Արտէալի զանազան կէտերուն վրայ (Պիսթրից, Ճուրճով, Սիբվիզ, Ֆիլիֆալու, Կէօրկինյի, Բէշէլէ, Պաղօշ, Վիցէ, Էւայլն) անոնք պիտի քշուէին հեղեղէն՝ եթէ անոնց համար չըստեղծուէր համախումբ կենցաղ մը, ու իրաւունքներ չապահովուէին իրենց լեզուն և սովորութիւնները ազատօրէն պահպանելու համար:

Բարերարտաբար Մուտովայէն եկած այդ գաղթականութեան իսկ ծոցէն յայտնուած էր մեծ դէմք մը, Աւքսենտիոս (Օքսենտ) Եպիսկ. Վրդարեան, հիմնադիրը Կեռլային: 1700ին էր որ ան Հայաքաղաքը հիմնեց իրեւ կորիզ Արտէալի Հայութեան: Իր անակնկալ մահը, 1712ին, դժբախտաբար ընդհատեց իր սկսած գործը, անգլուխ ձգելով նորաստեղծ հայաքաղաքը, և վէճերու դուռ բանալով իր յաջորդութեանը համար:

Անհրաժեշտ էին հայ հոգևով թրծուած նոր դէմքեր՝ որպէսզի շարունակէին սկսուած առաքելութիւնը:

Մխիթար, հեռուէն, կը զգար մօտեցող վտանգը:

Ամենէն առաջ, 1720ին, Յովնան Եպիսկոպոս անուն քարոզիչ մըն է զոր Մխիթար Թրանսիլվանիա կը զրկէ՝ Մանուէլ (= Խուպեարեան) անուն վարդապետի մը հետ և որ Կեռլայէն 1720 Յուլիս 10 թուակիր Մխիթար Արքայօր ուղղուած նամակի մը մէջ ինքզինք կը կոչէ «Յօնան Եպիսկոպոս Աբրահամեան որ արդ վերատեսուէ թրանսիլվանիոյ եկեղեցւոյն Հայոց»:

Ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք այս Յովնան Եպիսկոպոսին ունեցած գործունէութեան մասին Թրանսիլվանիոյ մէջ, բացի

1. «Իւսան Մխիթարեանց վեցերորդ ի Ս. Ղազար», 1930, վեցերորդ, էջ 22:

1721 Յուլիս 16 թուակիր իր ուրիշ մէկ նամակէն՝ զոր Մխիթար Արքայօր զրկած է դարձեալ Կեռլայէն և ուր կ'ըսէ թէ անհնար է իրեն ընդունիլ Վիքարի պաշտօնը՝ որ կ'առաջարկուի իրեն, որովհետեւ տեղեկ չէ լատիններէն, ինչ որ անհրաժեշտ էր նման պաշտօն մը ստանձնելու համար Արտէալի մէջ¹:

Մխիթար չէր կրնար սակայն Թրանսիլվանիան իր գլխուն թողուլ:

Արգարեւ ինքն է որ 1722ին Կեռլայ կը զրկէ Հ. Մխիթար Թորոսեանը, իր առաքելութեան իսկապէս գիտակից այս անձը՝ որ կայսերական հրովարտակիր մը մէջ «եռանդուն ու հաւատարիմ հպատակ, և վարդապետ գեղեցիկ արուեստից, փիլիսոփայութեան ու աստուածաբանութեան» կ'անուանուի², և որ աւելի քան 11 տարի Արտէալի հայութեան մէջ գործեց, իր մտահոգութեան ու ջանքերուն առարկայ դարձնելով մասնաւորապէս ապահովումը առանձնաշնորհութեան Արտէալի հայութեան համար: Ու իսկապէս տէալի հայութեան համար: Ու իսկապէս ան յաջողեցաւ իր առաքելութեան մէջ, ապահովելով այնպիսի առանձնաշնորհումներ Թրանսիլվանիոյ հայութեան համար՝ որոնք պիտի պահպանէին անոր հայ դիմագիծը, և զայն պիտի զիմացնէին ամբողջ երկու դար:

Յիշենք, իր ջանքերուն իբր պտուղ, Կարոլոս Զ. կայսեր 1733 Օգոստոս 11 թուակիր հոգաւարոր հրովարտակիր, որ Եղիսաբեթուպոլիսը կը հռչակէր հայաքաղաք, արտօնելով զայն ունենալ առանձին մէկ դատաւորէ և 12 խորհրդականէ բաղկացած:

Այս Մխիթար Թորոսեան Վարդապետը, որ «Տէր Մխիթար Պարոնեան Աստուածաբանութեան Վարդապետ» կը ստորագրէ Վիեննայէն Մխիթար Արքայօր ուղղուած 1725 Դեկտ. 29 թուակիր նամակի մը մէջ³, և որ Եղիսաբեթուպոլիսը հայ եկեղեցւոյ զիւանատան թուղթերուն մէջ Չուաքեղեան ալ կոչուած է իր գերդաստանին անունով⁴, ապաւինած Վիեննայի պաշտօնական շրջանակներուն մէջ իր շուրջ

ստեղծուած համակրական տրամադրութիւններուն աշխատեցաւ իրեն համար ապահովել Վրդարեանի յաջորդութիւնը: Մխիթար Թորոսեանի այս փորձը, սակայն, ընդդիմութեան կը բախի, աւանդ, — ընդդիմութիւն որ ճակատագրական պիտի ըլլար Թրանսիլվանիոյ հայութեան ապագային համար ալ:

Մխիթար Խնկանոսեան անուն տեղացի վարդապետ մըն է որ կը մաքառի Մխիթար Թորոսեանի փորձերուն դէմ, գրգռելով նաեւ տեղւոյն հայութիւնը, Վրդարեանի յաջորդութիւնը իրեն իսկ ապահովելու յաւակնութեամբ, — յաւակնութիւն որ նոյնպէս ձախողութեան պիտի մատնուէր յետոյ:

Բողոքի թուղթը՝ զոր 1736 Սեպտ. 23ին կը ստորագրեն Եղիսաբեթուպոլիսի երեւելիները Մխիթար Խնկանոսեանի գրագրութեամբ՝ իսկապէս ճակատագրական կ'ըլլայ Մխիթար Թորոսեանի յաւակնութիւններուն համար, զորս կը վիժեցնէ, վիժեցնելով նաեւ յետագայ ամէն փորձ՝ Թրանսիլվանիոյ հայութիւնը օժտելու սեփական եպիսկոպոսութեամբ մը:

Հայոց իրենց ներքին երկպառակութիւններն էին արդարեւ որ առիթ տուին որպէսզի 1733 Օգոստ. 11 թուակիր կայսերական հրամանագրին մէջ Թրանսիլվանիոյ հայ կղերը զրուի հունգար լատին եպիսկոպոսին իրաւասութեանը տակ, «առժամեայ» կերպով: «Առժամեայ» լուծ՝ որ ամբողջ երկու դար տեւեց սակայն...

«Թէպէտ ելած են երբեմն երեւելի մարդիկ, որ նորոգել ուզած են հայ եպիսկոպոսութիւնը Գրանսիլվանիոյ մէջ, բայց մէկ կողմանէ ներքին անմիաբանութիւնը, միւս կողմանէ գերագոյն իշխանութեանց չէզոք դիրք բռնելը, բայց մանաւանդ Հուն-

1. «Իւսան Մխիթարեանց վեցերորդ ի Ս. Ղազար», էջ 25:

2. Հ. Գրիգոր Գովրիկեան, «Գրանսիլվանիոյ Հայոց Մետրապոլիսը», Վիեննա, 1896, էջ 161:

3. «Իւսան Մխիթար Վեցերորդ ի Ս. Ղազար», էջ 29:

4. «Հայոց Եղիսաբեթուպոլիս Գրանսիլվանիոյ», էջ 227:

գարիոյ կողմանէ գրով, խօսքով ու գործով ցուցուած սաստիկ հակառակութիւն ու ընդդիմադրութիւնը այն վիճակի հասցուցած են Դրանսիոյ չորս հազար հեկտար իրերն, որ կղերը բաւական ժամանակ այս բանիս դէմ յուսահատ պատերազմ մը մղելէն ետեւ՝ տեսնելով թէ ամէն բան անօգուտ է, ստիպուեցաւ լռել և լատին եպիսկոպոսին վերին իրաւասութիւնն ընդունիլ¹։

Երկու դար տեւած է արդարեւ այն խուլ պայքարը զոր Արտէալի հայութիւնը մղած է սեփական եպիսկոպոսութեան մը տիրանալու համար, — պայքար որ միշտ ալ վիժման դատապարտուած է՝ մասնաւորաբար բախելով հունգար լատիններուն բռնն ընդդիմութեանը։

* *

Թէեւ Միսիթարի նուիրակը ձախողեցաւ իր հիմնական յաւակնութեանը մէջ, բայց Միսիթար և իր յաջորդները երբեք իրենց հոգածութենէն չզրկեցին Արտէալի հայութիւնը միշտ փորձելով իրենց աւելի բերել։

Ամէնէն աւելի կեռանք և Եղիսարեթու պոլիսն էին իրենց ուշադրութեան առարկան։ Որովհետեւ այդ երկու քաղաքներուն մէջ է որ կեդրոնացած էր հայութեան կորիզը՝ տէր դարձած բացառիկ առանձնաշնորհներուն։

Կեռանք, դժբախտաբար, ջերմ չհղաւ իր ընդունելութեան մէջ, և Միսիթար չկրցաւ կորիզ մը պահպանել հոն։ Տեղացիք չյօժարեցան Սողոմոն մատուռն իսկ տրամադրել Միսիթարեաններուն։

Միսիթարեանք ստիպուեցան իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացնել Եղիսարեթու պոլիս վրայ զոր եւս առաջին օրէն, հոգածութեան առարկայ ըրած էր Միսիթար։ Տեսանք որ Միսիթար վարդ. Թորոսեանի ջանքերուն կը պարտի Եղիսարեթու պոլիսը իր առանձնաշնորհները իբր հայկական ոստան։ Յիշեցնենք նաեւ որ նոյն իսկ Միսիթարի թելադրութեան կը վերա-

գրուի շինութիւնը տեղւոյն հոյակապ եկեղեցիին՝ որ կառուցուեցաւ 1724ին։

Տէր Յովհաննէս Պաշալուպի, 1724 Յուլիս 8ին Պաշալուպէն (Եղիսարեթու պոլիս) Միսիթար Արքայի գրուած նամակի մը մէջ, կ'ըսէ արդարեւ.

«Եւ թէ վասն նորաշէն եկեղեցոյն մեր հարցանես, որ եղեր դու պատճառ շինման նորա²»։

Դարձեալ Միսիթարն էր որ 1729ին Եղիսարեթու պոլիս պիտի ղրկէր Հ. Մանուէլը՝ զոր նախապէս ուղարկած էր Կեռլա և որ առաւելապէս կրթական գործունէութեան մը պիտի նուիրուէր Եղիսարեթու պոլիս մէջ։

Քիչ յետոյ, 1738—1742, Թորոսեանի ուսնիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ (Եղիսարեթու պոլիս, Քշուժ, Կեռլա, Սիպիու) կը հանդիպին Միսիթարեան ուրիշ միաբանի մը, Հ. Թէոդորոս Յովհաննիսեան Մէտիաշցի³ որ կը շարունակէ սկսուած գործը, աւելի իրազեկ իր գործած միջավայրին ու տեղական հոգեբանութեան, ինքն իսկ Եղիսարեթու պոլիսի ըլլալով։

Մեր նպատակը չէր մանրամասն պատմութիւնը գրել Միսիթարայ և իր յաջորդներուն թափած ջանքերուն Արտէալի մէջ։ Ուզեցինք միայն ի վեր հանել մտահոգութիւնը զոր Միսիթար բաժին հանեց այս ափերու հայութեան, և դարաւոր կապը զոր Արտէալի Հայութիւնը պահպանած է Միսիթարայ Տան հետ։ Յիշենք այս առթիւ որ Միսիթարեան միաբաններ յետագային ալ եկած են Արտէալ՝ շարունակելու հին առաքելութիւնը, ումանք այս ափերուն վրայ իսկ վախճանելով⁴, ինչպէս

Հ. Սիմոն որդի Աղամայ Շողոմեցոյ՝ վարատին մեռած 1809ին.

1. Հ. Գրիգոր Գովրիկեան, «Դրանսիոյ չորս հազար հեկտար իրերն», էջ 98։
2. «Գիւսան», էջ 385։
3. «Գիւսան», էջ 68, 70, 80, 92, 93, 94, 98, 295, 299, 302։
4. «Միսիթարեան յորեկեան», 1901, վ. Կենտրին, էջ 216-224։

Հ. Մատթէոս Ագարեան՝ 1781ին վարատին։

Հ. Աղեքսանդր Միքայէլեան՝ 1814ին Սիպիւզ։

Հ. Գրիգոր Լիոնեան՝ 1804ին վարատին։

Հ. Յակոբ Ստեփանեան՝ 1805ին Եղիսարեթու պոլիս։

Հ. Անդրէաս Ծովիզեան՝ 1849ին Եղիսարեթու պոլիս։

Հ. Ներսէս Այոն Սիմոնի՝ 1824ին վարատին։

Հոգեկան այս կապը կը թուլնայ յետագային։ Մանաւ եպիսկոպոսին հոգեւոր իրաւասութիւնը Թորոսեանի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութեան վրայ Միսիթարայ Տանը կը զրկէ այս շրջանը իր հոգեկան ազդեցութեան տակ պահելու հնարաւորութենէն։ Միսիթարեան գործիչներ այլեւս ցանցաւ կը դառնան, թէեւ Եղիսարեթու պոլիս մէջ վենետիկի Միսիթարեանները իրենց մշտական կայքը կ'ունենան՝ կողքին ալ եկեղեցի մը, — Եղիսարեթու պոլիս ժողովրդապետական եկեղեցիին դիմաց իսկ, — բայց առաւելապէս կ'զրկուեցան վանքի մը դերին կը վերածուին, առանց որ Միսիթարեան այցելուները ժողովուրդին հոգիին մէջ թափանցելու առիթը ունենան։

Վիեննայի Միսիթարեանները կ'ըլլան որ յետագային կապ մը կը փորձեն Արտէալի հետ, փորձելով թափանցել մանաւորապէս Կեռլա, հաւանաբար չխաչածեւելու համար վենետիկի կապը Եղիսարեթու պոլիս շրջանին հետ։ Վիեննայի այդ նախնադրութիւնը շեշտուած կը գտնենք մանաւանդ այն օրէն յետոյ երբ միաբանութիւնը ինք իսկ իր ծոցին մէջ կը սկսի տարրեր ընդունիլ Արտէալէն, ուր յետոյ պիտի երթային անոնք գործել։ Մեծ պատերազմէն յետոյ վիեննայի միաբաններէն ոմանք եկան նոյնիսկ հաստատուելու Կեռլա՝ փորձելով մոխիրները քրքրել։

Յիշենք այս առթիւ որ վիեննական Միսիթարեանի մը՝ Հ. Սահակ Կոզեանի պիտի վիճակէր Ռումանիոյ հայ կաթողի-

կէ թեմին առաջնորդութիւնը, երբ Ռումին կառավարութեան ու վատիկանի միջեւ 1929ին կնքուած քօնքօրտաթը հայ կաթողիկէ թեմ մը եւս կը նախատեսէր Ռումանիոյ մէջ՝ կաթողիկէ ուրիշ թեմերու կարգին։

Երկու դարու պայքարը վերջ կը գտնէր այսպէս դէպքերու հարկադրանքին տակ, երբոր արդէն հոգիներու մէջ մարեր էր կայծը....

Դ.

Առիթը չէր մատնանշել հոս մեզ Միսիթարայ Տան կապող ուրիշ կապ մըն ալ, — պատկանելի թիւը միաբաններուն զորս Արտէալի հայութիւնը ինքն իսկ հայթայթեց վենետիկի և վիեննայի զոյգ վանքերուն։

Նախ երեք մեծ դէմքերը զորս Արտէալը տուաւ իբր արքայազն զոյգ միաբանութեանց, — Ստեփաննոս Արք. Գիւզէր Ագոնց, ծնած 1740ին Կէօրկէնի մէջ, և 1800-1824 արքայազն վենետիկի Միսիթարեանց, վարդան Արք. Ըստկարեան՝ ծնած 1843ին Կեռլա, և 1884-1886 արքայազն եղած վիեննայի Միսիթարեաններուն, և Գրիգոր Արք. Գովրիկեան, նոյնպէս Կեռլա ծնած 1841ին, և 1909ին հոգաւորաւ արքայազն վիեննայի, պաշտօն զոր վարեց մինչեւ իր մահը, 1931ին։

Այս կարկառուն դէմքերէն զատ՝ Արտէալը բազմաթիւ միաբաններ հայթայթած է զոյգ վանքերուն։ Վենետիկի Միսիթարեանց միաբաններու ցանկին մէջ կը գտնենք շատ մը Արտէալցիներ, ինչպէս՝

Հ. Թէոդորոս Մէտիաշցի ծնած Եղիսարեթու պոլիս, և 1723ին միաբան ձեռնադրուած։

Հ. Ղազար Խաչատուրեան, ծնած 1718ին Եղիսարեթու պոլիս, և 1740ին միաբան։

Հ. Մարկոս Իսիգուց, ծնած 1718ին Եղիսարեթու պոլիս, և 1741ին միաբան։

Հ. Փիլիպպոս Խաչերես, ծնած 1733ին Եղիսարեթու պոլիս, 1756ին միաբան, և մեռած Եղիսարեթու պոլիս 1807ին։

ալ: «Հանդերձեալ եմ առնել ի մօտոյ,— կ'ըսէ ան՝ Վենետիկ գրած իր մէկ նամակին մէջ, — և խաղարկութիւն թատրոնի՝ ի ձեռն մանկանց՝ զվարս սրբոյն Ալեքսիանոսի. և ի զնին նորա եկեացեն բազումը յոյժ, մանաւանդ ի ճուրճովէն»¹:

Երկրորդ դպրոց մը բացած են անոնք 1749ին Վարատինի մէջ (արդի Օրատիան):

Մեզ կը պակսին տուեալներ ճշդելու համար Մխիթարեանց կրթական դերը իր իսկական տարողութեան մէջ: Բայց աս գիտենք որ Մխիթարեանց թուլցուցած են տակաւ այս դժբախտ ճակատը:

Տօնական թիւի մը մէջ զետեղուելու սահմանուած յօդուածի մը կարծես թէ խորթ կու գայ մատնանշել անտարբերութիւնը՝ զոր Մխիթարեանց յետագային ցոյց տուած են դէպի կրթական գործը Արտէալի մէջ: Բայց թող մեզ ներուի հոս խօսք տալ հայ բանասէրի մը որ թրանսիլուանիոյ հայոց պատմութիւնը գրած է և շօշափած դաբերուն աւերը անոնց ծոցին մէջ:

«Եղիսարեթուպոլսեցոց ազգայնութեան ոգւոյն ու լեզուին կորսուելուն վրայ՝ առանց ազդեցութեան չմնաց Վենետիկոյ Մխիթարեանց ձեռք բաշխելը: — Յորչափ Մխիթարեան հարը դպրոց ունէին Եղիսարեթուպոլսոյ մէջ՝ տղաք հոն, քիչ շատ հայերէն կը սորվէին, կը լսէին, ու կը խօսէին: Բայց երբ յարաբերութիւնները փոխուեցան՝ պատուական հայրերը կամաց կամաց մէկդի բաշխուեցան: — Եւ ուր որ Մխիթար արքայապետ մահուանէն քիչ մը ետքը՝ վեց եօթը անձինք (== միաբան) կային, աս թիւը կամաց կամաց նուազեցաւ. և 1848էն ետեւ հազիւ մէկ երկու հոգի թողուցին հոն: Ասոր վրայ դպրոցնին գոցուեցաւ: — Ասկից ետքը՝ անշարժ ստացուածքնին ալ ծախեցին, ունեցած տներնին օտարացուցին ու Վանատան մեծ մասը վարձու տուին: Միով բանիւ ազգին հետ ունեցած յարաբերութիւննին գրեթէ

բոլորովին կտրեցին: — Որով՝ ազգն ու ազգայնութեան ոգին՝ քիչ հարուած չընդունեցաւ»²:

2.

Ինչ գեղեցիկ է առիթը, յօդուածի մը մէջ, որ կոչուած է ուսմանահայութեան սրտի կապերը մատնանշել Մխիթարայ Տան հետ՝ Մուրատ և Ռափայէլ մեծ բարերարներուն կանգնած կոթողին դարադարձը պանծացնելու առնելով, ոգեկոչել նաև յիշատակը ուրիշ բարերարի մը, որ մօտիկ ազգական այդ միեւնոյն Ռափայէլին՝ իր գուրգուրանքին առարկայ դարձուց Արտէալը:

Բարերարը արդարեւ 1822ին Պաշպալօ տրուած այցէ մը յետոյ 400 արծաթ ֆիօրին կը նուիրէ դպրոցի մը հիմնարկութեան համար, գումար զոր շուտով կը բարձրացնէ 800 ֆիօրինի: Ու այդ թուականէն յետոյ քանիցս այցի գալով Պաշպալօ՝ մօտէն կը զբաղի դպրոցով, ի վերջոյ, 1841ին, 15,000 ֆիօրինի նուէր մը եւս ընելու համար իր անունը կրող հիմնարկութեան: Դպրոցը անկէ ետք ճիշտ կէս դար գէշ-աղէկ տեւելէ յետոյ, 1891ին անցած է հունգար իշխանութեան ձեռքը՝ լատին եպիսկոպոսին հսկողութեանը տակ:

Է.

Մխիթարայ տունը տուած է նաեւ մատենագիրներ որոնց երկերուն մէջ բազմաթիւ նիւթերու և նօթերու կը հանդիպինք ուսմէն երկիրներու անցեալին մասին:

Յիշենք Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութեան արքայապետ Ստեփաննոս Գիւլիւր Ազոնցը որ 1802-1808 Վենետիկ ի լոյս ընծայեց «Աշխարհագրաբան Զորից Մասանց աշխարհի» վիթխարի երկասիրութեան ԺԱ հատորները, և որ Դ. հատո-

1. Հ. Բարսեղ Վ. Սարգիսեան. «Երկնաքիչարանեայ կրթական գործունէութիւնը Վենետիկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան». 1936. Վենետիկ. էջ 33:

2. Հ. Գրիգոր Վարդ. Գովրիկեան. «Հայր յեղիսարեթուպոլսի Գրաւսիլուանիոյ». Գ. հատոր. 1904. Վիեննա. էջ 636-637:

րին մէջ երեք զուգահեռ կը յատկացնէ թրանսիլուանիոյ (էջ 308-334):

Հ. Ղուկաս Ինձիճեան, նոյն միաբանութեան, խմբագրած է յիշեալ երկասիր-

ականք սերկոյց ի նախնի Անի քաղաքէն՝ երկասիրութիւնը, որ ոչ միայն կ'ուսումնասիրէ Անին և իր փլուզումը (էջ 11-90), այլ կը նկարագրէ իր ուսումնասիրական

Քոստանցա ըմակող գորգագործ
Գողամիկամ Եղրարց մուէրը
Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարան-
մերու Ա. հարիւրամիակիմ առթիւ
(16 Օգոստոս 1936)
Մ. - Ռափ. Վրժրմ. Վեմետիկ

րութեան 6րդ հատորը, որ կը ներկայացնէ Եւրոպական թուրքիան իր 7 վիլայէթներով. — չորրորդն ըլլալով Վալախիան և Մոլտովան, բաժնուած 12 զուգահեռ (էջ 163-226) — որոնք լոյս տեսան ուսմէն լեզուով ալ¹:

Ուրիշ Մխիթարեան մը, Հ. Մինաս Բժշկեան 1830ին Վենետիկի մէջ լոյս ընծայած է «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողման ընկերայ ի հայկա-

պոյտը Լեհաստան, Խրիմ, Թրանսիլուանիա, Ռումանիա և Պուլկարիա:

Հայ գաղութին ու այդ առթիւ նաեւ ժամանակակից դէպքերու ուսումնասիրութեան համար շահեկանութենէ զուլ չէ

1. Marturii armenesti despre Români. Valahia si Moldova, de Par Hugas Ingigian. Cu o prefata de H. Dj. Sirouni. Academia Romana. Memoriile sectiunii istorice. 1929.

կենսագրութիւնը զոր Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան 1852ին լոյս ընծայած է Վիեննայի մէջ Ռուսական հայ կեանքի և առհասարակ Պուրէշը քաղաքին մէջ մեծ դեր կատարող անձի մը, Միլոզայեան Մանուկ պէյի մասին:

Մխիթարեանց փառքերէն մէկը, Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, որ իր քերթողի զգայուն սրտին կը միացնէր նաեւ ծովածաւալ հմտութիւն մը, իր բազմաթիւ պատմական և տեղագրական երկերուն կարգին լոյս ընծայեց 1896ին Վենետիկի մէջ «Կամե-նից» Տարեգիրք հայոց Լեհաստանի և Ռուս մենիոյ»: Այս օրագրութիւնները՝ որոնք զրի առնուած են 1430-1652 տարիներու ընթացքին կամենիցի հայ քրոնիկագիրներուն կողմէ, մեծ լոյս կը սփռեն նաեւ ռուսներ երկիրներու ժամանակակից դէպքերուն վրայ, և մեր կողմէ վերջերս մատչելի դարձուեցան ռուսներ հասարակութեան¹:

Վիեննայի Մխիթարեանց հանգուցեալ արքահայրը, Հ. Գրիգոր Գովրիկ, բնիկ Կեռլացի, Արտէալի հայութեան անցեալին մասին լոյս ընծայեց Վիեննայի մէջ 4 հատորներ, առաջինը 1896ին Կեռլայի մասին, — «Դրանսիոյն հայոց Մետրապոլիսը», — իսկ միւս երեքը «Հայք յԵդիսաքեքոսպոյիս Դրանսիոյն հայոց» (1893, 1899, 1904), չորս խղճամիտ աշխատանքներ ուր չեն պակսիր նօթեր նաեւ ռուսներ կեանքը շահագրգռող նիւթերու շուրջ:

1. Marturii armenesti despre Romani. Cronica din Camenita, cu o prefata de H. Dj. Siru-ni. Academia Romana Memoriule sectiuni istorice. 1931.

Յիշենք այս շարքին մէջ Ռուսմանիոյ հանգուցեալ բանաստեղծ Թագուհին Քարմէն Սիլվայի քերթուածներուն թարգմանութիւնը, լոյս տեսած 1897ին Վենետիկի մէջ, շքեղ տպագրութեամբ մը, և կատարուած միաբանութեան ամէնէն բեղմնաւոր անդամներէն մէկուն՝ Հ. Արսէն Ղազկեանի կողմէ, («Հատընտիր քերթուածք» Քարմէն Սիլվայի, Վենետիկ, 1897, էջ իա + 318):

Ասոնցմէ զատ երկու Մխիթարեանց գիտական օտկանները, «Բագմաշկայ»ը 1843էն և «Հանդէս Ամսօրեայ»ն 1887էն ի վեր, իրենց հաւաքածոներուն մէջ բազմաթիւ նիւթեր ունին՝ որոնք կը լուսարանեն հայ անցեալը ռուսներ երկիրներու մէջ:

Չաւելցնենք ճիշտ այստեղ որ Ռուսմանիոյ հայ գաղութը երբեմն ողողուած է եղբի Մխիթարեանց հրատարակութիւններով: Մոլոտովան ու Թրանսիլվանիան շտեմարան մըն են դեռ մինչեւ այսօր Վենետիկեան տպագրութեանց: Երբ 1927ին հիմը կը դնէին ռուսմանահայ Կեդր. Մատենադարանին՝ մեր անդրանիկ ատաղձը կազմեցին այդ հրատարակութիւնները, որոնք կը քննադատեն շատ մը տասնեակ տարիներէ ի վեր եկեղեցիներու վերնատունը, փոշիներու տակ...:

Ը:

Ահա թէ ինչո՞ւ Ռուսմանահայութիւնը եւս սրտանց կ'ողջունէ կրթական բեղմնաւոր յարկի մը այս դարադարձը, ու յանձին անոր լոյսի այն մեծ օճախը՝ որ եղաւ ու կը շարունակէ ըլլալ Մխիթարայ Տունը:

ԿԱՐՊԱԹԵԱՆ ԴԻՏ

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱՆ ՄԸ

ՍՈՒՐԱՏ - ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ ԴԱՐԱԴԱՐՁ

1836 - 1936

—

Ազգերու պատմութեան մէջ, գոյութեան ամենէն ճակատագրական մէկ պահուն, դաւերը կը ծնին գերմարդեր, հանճարներ...

Նափուէտն Պոնափարդ, Մեծն Աղեքսանդր, Յուլիոս Կեսար, Շէքսպիրներ, Կէօթէներ, Տանդէներ իրենց պատկանած ազգերուն, իրենց ապրած դարերուն ճակատագիրն յեղաշրջելէն զատ՝ անոնց նկատագրին ոյժը և գերմարդկային երկունքն ու դերն է որ կը խորհրդանշեն իսպառու զայ իրականութեան մէջ, երբ Լուկուլլոսներու, Յագկերտներու, Բուդաներու դէմ՝ կուրծք տուող մերթ յաղթանակի սուր շարժող պողպատակուն Տիրանները, Վարդանները, Ռուբէնները կ'անհետին աշխարհի խաբիւլ բնմէն, երբ կ'անհետին անոնց կ'ըլլան թափառական սերունդներն անոնց կ'ըլլան թափառական գաղթելով փոքր Ասիայէն՝ Միջագետք, Լեհաստան, Հնդկաստան և այլուր, ամէն ուրեք ենթակայ անուր շարժարանքի, տառապանքի, հալածանքի, հայ ցեղը վսեմ իր հինգ դարերու լուսնէն, համբերանքէն և խոկումէն վերջ կը ծնի, կը զոհաբերէ՝ գերմարդ մը, կը ստեղծագործէ՝ աստուած մը՝ Մխիթար... հայ Մեսրոպին տուած մը՝ հայ Նարեկացիին հաւատքը, հայ վերածնունդի խիղճն ու ոգին փոխանցելու, կտակելու և ներշնչելու համար բոլոր դարերու բոլոր հայերուն:

Հայ իրականութեան մէջ, երբ Լուկուլլոսներու, Յագկերտներու, Բուդաներու դէմ՝ կուրծք տուող մերթ յաղթանակի սուր շարժող պողպատակուն Տիրանները, Վարդանները, Ռուբէնները կ'անհետին աշխարհի խաբիւլ բնմէն, երբ կ'անհետին անոնց կ'ըլլան թափառական սերունդներն անոնց կ'ըլլան թափառական գաղթելով փոքր Ասիայէն՝ Միջագետք, Լեհաստան, Հնդկաստան և այլուր, ամէն ուրեք ենթակայ անուր շարժարանքի, տառապանքի, հալածանքի, հայ ցեղը վսեմ իր հինգ դարերու լուսնէն, համբերանքէն և խոկումէն վերջ կը ծնի, կը զոհաբերէ՝ գերմարդ մը, կը ստեղծագործէ՝ աստուած մը՝ Մխիթար... հայ Մեսրոպին տուած մը՝ հայ Նարեկացիին հաւատքը, հայ վերածնունդի խիղճն ու ոգին փոխանցելու, կտակելու և ներշնչելու համար բոլոր դարերու բոլոր հայերուն:

Եթէ Ան՝ կը հիմնէ փարոսն իր ցեղին, աշխարհի մայր քաղաքակրթութեան, գիտութեանց և գեղարուեստից փառապանծ ոստանին մօտ, այն յատկանշական գիտակցութեամբ՝ որ իրմէ վերջ, դարերու բարբարոս հոլովումին հանդէպ, լոյսի,

մտքի և փառքի «Արծիւներն Հոռմէական» կարող են հսկել իր օճախին, տալով անոր շունչն հզօր հին դարերու Օրէնքին, հին դարերու իրաւունքին, հին դարերու Արդարութեան:

Եթէ Ալիշաններու, Չամչեաններու, Բագրատունիներու փաղանգն ակամայ կը հանդիսանայ յաղթական հանգրուանը ցեղին յառաջադիմութեան, մշակոյթին, հանճարին, — դարերը գիտնան թո՛ղ — որ անոնց բոլորին աղբիւրը կը խտանայ կը բիւրեղանայ մեծ Ռահվիրայի մը կամքի ոյժին մէջ, նպատակին ու մտքին:

Եթէ՝ Պայրեններ, Ժողէսներ, Նանսէներ և Ֆրանց Վէրֆէլներն հին, նոր և ապագայ դարերուն տառապել են, տառապեցան ու պիտի տառապին հայու դժբախտ ճակատագրով. անոնք բոլոր՝ ի տես անմահ Սերաստացիի գործին, բոլոր ցեղերուն մարգարէի հաւատքով պիտի ըսեն, պիտի գոչեն, քարոզեն.

— «Հայը՝ ունի քանի՜ Մխիթար, ունեցած է իր Փիղիասը և կ'ունենայ իր Տուչէն...»:

Անոնք որ հին են, անոնք՝ հզօր են... հզօր՝ մտքով, հզօր՝ կամքով, հզօր՝ բոլոնցքով. զի ցեղերուն կեանքը նման է հրաբուխներու. անոնք մարած են, անոնք մեռած չեն: Եթէ՝ Հոռմն ունի որպէս խորհրդանիշ իր յաւերժութեան հին Վեսուլը, հայն ալ ունի՝ իր Արագածը...

*
*
*

Անհատներ կան նուիրական որոնք յանուն իրենց ջամբած գաղափարին դարիր